

چکیده

بروز بحرانهای اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، عقیدتی از سویی و لزوم هدایت و رهبری جامعه انسانی از سوی دیگر ضرورت استفاده از یک تفکر اصیل را در حاکمیت الهی ایجاد می نماید. از آنجا که فلسفه نزول آیات وحی برای جامعه‌ای خاص و در زمانی معین نمی باشد، می توان سالم ترین راه هدایت جامعه را از آموزه‌های قرآنی استخراج و در راستای عملیاتی سازی آن در عصر کنونی زمینه سازی کرد. در این پژوهش محقق با بهره گیری از آیات قرآن زندگی حضرت موسی(ع) و سیره ی آن بزرگوار را در قالب شاخصهای قبل، حین و پس از بحران همراه با با ارائه مدل مفهومی محقق ساخته و با اعتبارسنجی آن توسط اساتید حوزه و دانشگاه، مورد مطالعه قرار داده است. روش پژوهش "روش اجتهادی معهود حوزوی" است. بدین معنا که اطلاعات مورد نیاز با تحلیل محتوای آیات قرآن جمع آوری شده است. نتیجه: مدیریت بحران در سیره حضرت موسی(ع) از دیدگاه قرآن از ویژگیهای خاص برخوردار بوده که به آن جامعیتی معنادار بخشیده است. در واقع سودمندترین راه برای هدایت و رهایی انسانها از یوغ اسارت، فساد، و ... تمسک به آموزه های الهی است. از طرفی نهضت پیامبر گونه حضرت امام خمینی (ره) ضرورت واکاوی مسائل مربوط به مدیریت و رهبری را از منظر اسلام اجتناب ناپذیر کرده است. از این رو با شناخت سیره و اصول مدیریت بحران حضرت موسی(ع) در مسائل مبتلابه امروز جامعه و با تکیه بر دستاوردهای این تحقیق می توان استفاده لازم در مشکلات و رویارویی با بحران ها را به عمل آورد. و به جاست از این آموزه ها استفاده نمائیم تا نسبت به برطرف کردن دغدغه های مدیریتی به ویژه مطالبات ولی امر مسلمین در این زمینه با هوشیاری یار و مددکار معظم له باشیم.

کلید واژه:

قرآن، رهبری و مدیریت حضرت موسی(ع)، رهبری پیامبران، اصول مدیریت بحران، سیره

مقدمه

در جهان امروز تهدیدات مختلفی برای جوامع بشری متصور است(نصیبی و همکاران، 1394:24) که این امر باعث شده بشریت با بحران های متعددی رو به برو شود(علیزاده-خوش، 1390) به همین دلیل امروزه مدیریت اثربخش بحران به عامل قابل توجه و مهمی(کینگ، 200:1395) مبدل گشته است(محقق) به طوری که صاحب نظران مختلف، الگوهای مختلفی را طرح و بسط داده اند(ربیعی و دیگران، 167:1392) اما این در حالی است که رویکردها و الگوهای ارائه شده در مطالعه بحران های اجتماعی گرچه در بسیاری از موارد قابل بهره برداری اند(محمدی سیرت و قاسم پور، 70:1394) اما به دلیل آمیختگی با فرهنگ غربی، کاملاً پاسخگوی نیازهای مدیریتی ممالک اسلامی نیست(سهرابی و همکاران، 10:1390) در واقع امروزه فقدان یک تفکر ناب و متناسب با فرهنگ و بینش ممالک اسلامی که بتواند در صحنه عمل در بحران های به وجود آمده بصورت صحیح جامعه انسانی را هدایت و رهبری نماید و راه نجاتی را برای انسانها پیش بینی کند، پیش از پیش احساس می گردد(محقق) قرآن بزرگترین هدیه الهی

است(ناظم پکائی و همکاران، 81:1389) که برای جامعه‌ای خاص و در زمانی معین نمی باشد(محقق) و برای حل بحرانهای سیاسی اجتماعی همانند تمام نیازها و پرسشهای بشر راهکارها و نظام مدیریتی ویژه ای را ارائه می دهد(خطیبی کوشک، 58:1384) در واقع طبق فلسفه قرآن، تمام فعالیت های انسانی باید به سمت دستیابی به رستگاری یک واژه جامع دال بر رفاه همه جانبه در زندگی این دنیا و همچنین رفاه آخرت هدایت شوند(خیر الهی و

تدوین شاخص های مدیریت بحران با رویکرد خارج سازی قرآن از مهوریت

(مورد مطالعه بحران کوساله پرستی قوم حضرت موسی(ع))

دکتر عزت الله مولایی نیا

دانشیار دانشگاه قم، گروه علوم قرآن و حدیث

علی نجات بخش اصفهانی (نویسنده مسئول)

دانشجوی دکتری، علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قم

ندری، 1394:79) از این رو می توان سالم ترین راه هدایت جامعه را از آموزه های قرآنی استخراج و در راستای عملیاتی سازی آن در عصر کنونی زمینه سازی کرد. (محقق) به عبارت دیگر، نگاه اجمالی به قرآن مبین آن است که سراسر آیه های قرآنی سرشار (ناظم بکائی و همکاران، 1389:80) از سرگذشت ها و طرح موضوعاتی است که با بررسی و کنکاش آنها و اقدام به عملیاتی سازی آنها در عصر حاضر می توان جامعه انسانی را به بهترین نحو به سوی کمال حقیقی هدایت نمود یکی از بارزترین سرگذشت ها در قرآن، سرگذشت قوم حضرت موسی (ع) می باشد (محقق) نام ایشان در قرآن 136 مرتبه آمده و فرازهای برجسته زندگانی و دعوت حضرت موسی در 36 سوره قرآن و در قالب حدود 420 آیه بیان شده است (سیدجوادی و همکاران، 1394:208) از این رو می توان گفت: قرآن عنایت و توجه ویژه ای به زندگی حضرت موسی (ع) داشته است (محمدی اشتهاردی، 1390:237) با اندک تأملی در آیات این سوره ها در می یابیم که این تکرار (تنها) جنبه لغوی نداشته، بلکه در هر سوره ای به تناسب پیام آن به داستان حضرت موسی (ع) به عنوان شاهد و نمونه اشاره می شود (چابکی و همکاران، 1394:161-160) در هر یک از این سوره ها یک یا چند بعد از ابعاد مدیریتی آن حضرت و عملکرد دین رجل الهی بیان شده است بررسی و کنکاش این مفاهیم تبیین کننده نکات ارزشمند در ارتباط با مدیریت و رهبری به طور عام و مدیریت بحران به طور خاص می باشد.

براساس آیات قرآن کریم، رمز موفقیت حضرت موسی (ع) چاره اندیشی تدابیر او "در شرایط بحرانی" نهفته است. چرا که درک و تحلیل آن شرایط و این تدابیر، توانایی بشر را برای مدیریت و رهبری هرچه توانمندتر و دستیابی به موفقیت افزایش می دهد. به همین دلیل با دقت نظر در استفاده از کلام وحی و با تکیه بر سنت پیامبران بخصوص حضرت موسی (ع) این مطالعه در حال انجام و محقق سعی بر آن دارد تا اصول رهبری و مدیریتی آن حضرت در مواجهه با بحرانهای مختلف عصر خود در قالب سه شاخص قبل، حین و بعد از بحران، را تعقیب نماید.

1-1 بیان مسئله

اساسی ترین رسالتی که انبیای الهی بر عهده گرفته اند رهایی انسانها از زنجیرهای ظلم و ستم ظالمان و مستکبران می باشد؛ (باقری، 1380:3) در این راستا تحقیق عوام الناس و در اختیار گرفتن اراده های مردم ساده، با ایجاد فتنه و انحراف و بحران، آشفتگی و هرج و مرج در مقابل انبیاء از روشن ترین عملکرد حکومت های جور بوده است. بحران به زبان ساده به زمان خطر، نگرانی و دوره ای اطلاق می شود که وضعیت همه چیز به شکل نامطمئن، سخت و درد آور بروز پیدا می کند لذا انبیاء عظام کم و بیش با این موانع خانمان برانداز روبرو بوده اند، از جمله این انبیاء حضرت موسی کلیم (ع) است. در زمان رسالت این پیامبر بزرگوار الهی ترور جوانان، حملات نظامی، کشتن یک نفر قبطی و سحر و جادوگری در حد اعلائی خود، اوضاع جامعه را بهم ریخته بود و با انواع فتنه ها و از همه بدتر تحریک مردم در مقابل حضرت موسی (ع)، با دستاویز قرار دادن گوساله سامری مردم را به تحمیق کشانده بودند. مع الوصف حدود 40 روز حضرت موسی برای میقات با خداوند متعال به کوه طور هجرت می کند که متأسفانه پس از برگشت، آن حضرت با بحرانهای متعددی روبرو می شود، لذا اگر مدیریت بر بحران را مدیریت بر خصوصیات و ویژگی های بدانی که این پیامبر بزرگوار با آن روبرو شده و برای خروج آن باید تدبیر کند و اهم این ویژگی ها شامل:

- 1- تهدید هدفهای عالی و حیاتی جامعه؛
 - 2- محدود بودن زمان واکنش برای اخذ تصمیم؛
 - 3- غافلگیری عناصر و عوامل تصمیم گیرنده را از جهت تصمیم گیری
- در چنین شرایطی حضرت موسی (ع) به ناچار باید از حیث مهارت مدیریتی بر امواج فتنه فائق آید و شعله های آن را خاموش کند.

1-2 اهمیت موضوع پژوهش

محقق به چند دلیل به اهمیت و ضرورت انتخاب موضوع توجه و عنایت داشته و عنوان فوق را مورد مطالعه قرار داده است:

- 1-3 نقش محوری دادن به آموزه های قرآن و استفاده سنت و سیره حضرت موسی (ع) به عنوان منابع الهام بخش رویه حکومتی و مدیریتی
- 1-3-2 معنا بخشی به مدیریت و رهبری در اسلام که نمود عینی آن در رفتار انبیاء و پیامبران اولوالعزم (ع) مشهود است.

1-3-3 دخالت دادن قرآن و حدیث در نحوه رهبری و مدیریت جامعه و زنده نگه داشتن محتوای تقلید
 1-3-4 تبیین سیره حکومتی حضرت موسی(ع) و رفتار و منش این پیامبر برجسته الهی در برخورد با پیچیده ترین بحرانهای دوران
 رسالت و سرمشق گیری از نحوه برخورد با مسائل مبتلابه حکومتی
 1-3-5 در صورت عدم استفاده از آموزه های دینی در بحران ها دچار ضرر و زیان های جبران ناپذیر و شان نزول آیات وحی، قصص
 انبیاء، و خصوصاً مدیریت اولیای عظام و ائمه معصومین فقط برای زمان خاص تلقی شده در صورتی که مقصود شارع این نبوده است

1-3-1 سوالات پژوهش

1-3-1-1 سوال اصلی

شاخص های مدیریت بحران حضرت موسی(ع) از منظر آیات قرآن کریم شامل چه مواردی بوده است؟

1-3-2 سوالات فرعی

شاخص های مدیریت قبل از بحران حضرت موسی(ع) از منظر آیات قرآن کریم شامل چه مواردی بوده است؟

شاخص های مدیریت حین بحران حضرت موسی(ع) از منظر آیات قرآن کریم شامل چه مواردی بوده است؟

شاخص های مدیریت پس از بحران حضرت موسی(ع) از منظر آیات قرآن کریم شامل چه مواردی بوده است؟

2. ادبیات پژوهش

2-1 پیشینه پژوهش

در ارتباط با سیره ی مدیریت و رهبری به طور اعم و سیره ی مدیریت و رهبری حضرت موسی(ع) بطور اخص و در شرایط بحران از دیدگاه قرآن، منابع و مقالات انگشت شماری جستجو شد که به شرح اجمالی آن می پردازیم

1. منتظرالقائم و همکاران (1389)، در مقاله ای با عنوان "تمدن سازی انبیای ابراهیمی فتنه ها و راهکارها (مطالعه موردی: حضرت موسی(ع))" به بررسی ویژگیهای مدیریتی حضرت موسی(ع) (به منظور تدوین برنامه ای مدون برای اصلاح اجتماع در برابر فتنه های سیاسی و فرهنگی پرداخته اند.

2. مرتبط ترین منبع در دسترس، کتاب اصول مدیریت بحران در قرآن کریم است که با تاکید بر قصص انبیاء اولوالعزم (ع) توسط حسین محمدی سیرت از دانشگاه امام صادق(ع) تالیف شده که به جنبه های مدیریت بحران قبل، حین و پس از بحران پرداخته و راه کارهایی نیز ارائه داده است

2-2 مفهوم شناسی

2-2-1 مفهوم بحران و مدیریت آن

تعریف بحران خود یک مفهوم بحران‌زا و بحران‌زی است. اگرچه تاریخ جوامع بشری روایتی مستمر و بلاانقطاع از «بازی بحران-ها» است، لیکن تاکنون گفتمان و ادبیات واحد شفاهی پیرامون آن شکل نگرفته است (محمدی سیرت، 1391: 27) و هریک از دانشمندان و اندیشمندان به فراخور نوع نگاهی که به موضوع داشته اند از بحران معانی متفاوتی ارائه کرده اند (روشندل اربطانی و صلواتیان، 1389: 3). دلیل این امر نیز به دامنه گسترده و همچنین سطوح مختلف بحران بر می گردد (روشندل اربطانی، 1387: 144) در واقع مفهوم بحران یک اشتراک لفظی است و بر حسب اینکه در چه رشته و موضوعی مورد استفاده قرار می گیرد معنی و ویژگی متفاوتی می یابد و چون گرایش ها و بینش های افراد بر درک و برداشت از آن تاثیر بسزایی دارد لذا نمی توان یک تعریف جامع و مورد قبول همگان ارائه داد (خان محمدی و همکاران، 1389: 104) اما به طور کلی بحران چیزی جز تجلی برخورد تمام عواملی که یک مرتبه از حالت نظم به حالت بی نظمی درآمده است، نیست (حبیب زاده ملکی و جوادیان، 1389: 105) در واقع از دیدگاه نظام مند یک بحران عبارتست از: وضعیتی که نظم

نظام اصلی یا قسمت‌هایی از آن را که ما نظام فرعی می‌نامیم، مختل کرده و پایداری آن را بهم می‌زند. به زبان دیگر، یک بحران وضعیتی است که تغییری ناگهانی در یک یا چند قسمت از عوامل متغیر نظام به وجود می‌آورد (غلامحسینی، 1391: 555).

ادبیات مدیریت بحران سرشار از تئوری‌ها، مدل‌ها، فرضیه‌ها، مکانیزم‌ها و روش‌هایی است که به مدیران بحران می‌آموزد؛ چگونه با بحران مقابله کنند (قلی‌پور، 1382 و 1383: 45) در واقع مدیریت بحران را می‌توان راهنمایی، هماهنگی و کاربرد تمامی منابع سازمان‌ها و ارگان‌ها در جهت کاهش خسارات مالی و جانی ناشی از حوادث طبیعی و غیرطبیعی تعریف نمود (ستایش‌برحقی و همکاران، 1386: 47) به عبارت دیگر مدیریت بحران به عنوان فرایندی نظام یافته (رهبرهادی‌بیگلو و همکاران، 1391: 8) در برگیرنده برنامه ریزی، سازماندهی، رهبری و کنترل دارایی‌ها و فعالیتها قبل، حین و بعد از مواجهه با رویدادهای غیرمترقبه (عموزاده و مرادی، 1395: 82) و اتخاذ تصمیمات موثر بر اساس اطلاعات صحیح (یزدان‌پناه، 1381: 51) در جهت به حداقل رساندن آثار تخریبی آن است (دارابی، 1390: 13) بر این اساس می‌توان گفت که مدیریت بحران تلاش دارد که اولاً از وقوع حوادث پیشگیری کند، ثانیاً در صورت وقوع به مقابله با آن برود و ثالثاً پس از فروکش بحران برای بازسازی آن تلاش کند. (تقوایی و علیزاده، 1391: 86) پس بنابراین می‌توان مدل سه مرحله‌ای بحران که به تنهایی متعلق به هیچ یک از نویسندگان نیست، و یک مدل جامع به نظر می‌رسد را مطرح کرد. این مدل از سه مرحله، قبل از بحران، حین بحران و بعد از بحران تشکیل شده است. مرحله قبل از بحران شامل تمامی اقدامات برای جلوگیری از بحران، مرحله حین بحران مربوط به گام‌هایی برای پاسخ و مقابله با بحران و مرحله پس از بحران شامل اطمینان از رفع بحران و امنیت سازمان و یادگیری از رویداد به منظور جلوگیری از رخداد مجدد آن است (ودادی و همکاران، 1389: 89).

2-2-2-2 مدیریت بحران در قرآن

در قرآن به طور مستقیم به واژه بحران هیچگونه اشاره‌ای نگردیده است اما در متن قرآن و تفاسیر آن کلمات و واژه‌هایی یافت می‌شوند که با بحران هم معنا و همسنگر هستند در زیر به این کلمات و معنا و مفهوم آنها اشاره گردیده است:

2-2-2-1 «فتنه»

«فتنه» در قرآن کریم در معانی چون آزمایشی، شکنجه و آزار، بت پرستی، شرک و سد راه مؤمنان، گمراهی و اضلال و بلاء و عذاب به کار رفته است. تمامی این معانی بیان‌کننده شرایط و یا مصادیقی بحرانی هستند (محمدی سیرت، 1391: 7).

2-2-2-2 «فساد»

فساد به معنای انحراف و تباهی می‌باشد (انجمن عربی و فارسی، 1956م: 353) وجود هرگونه فساد در هر زمینه - ای (فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و ...) منجر به بروز بحران در جامعه می‌گردد و باعث هدر رفتن منابع و امکانات آن جامعه می‌گردد لذا می‌توان فساد را یکی از مصادیق بحران دانست (محقق).

2-2-2-3 «بغی»

البغی یعنی اراده کردن و قصد تجاوز نمودن یا در گذشتن از میانه روی چه عملاً تجاوز کند یا نکند، گاهی بغی و تجاوز در کمیت و ارزش مادی است و گاهی بغی و تجاوز در وصف کیفیت تعبیر و بیان می‌شود. (راغب اصفهانی، 1383: 295/1) «بغی» و «باغی» را می‌توان عاملی برای بروز حالت بحرانی دانست، هرگاه در جامعه ای عده ای زیاده طلبی کنند و از حد تعادل تجاوز کرده و حقوق دیگران ضایع کنند، طبیعتاً بخشی از جامعه را دچار فشار، بلاء، تهدید و اضطراب خواهند کرد و سبب رخداد بحران در جامعه می‌شوند. (محمدی سیرت، 1391: 9).

2-2-2-4 «بلاء»

«بلاء» و «بلی» به معنای امتحان و آزمایش با نعمت و یا با نعمت، کهنه نشدنی و همیشگی، روشن شدن و آشکار شدن، فهمیدن، سختی، مصیبت و اندوه در قرآن کریم به کار رفته است. اگر ما «بحران» را مفهومی دوگانه از تهدید و فرصت بدانیم، میتوانیم بین این تعریف از

بحران و مفهوم «بلاء» در قرآن که میتواند تهدید و غضب الهی باشد و یا فرصت و لطفی برای رشد کمال بندگان، ارتباط معنایی برقرار کرده و بلاء را از مصادیق «بحران» در جامعه دینی بدانیم (محمدی سیرت، 1391: 9-10)

5-2-2-2-5 «تیه»

تاه (تیه) یعنی حیران و سرگردان شد (تاه، یتوه) نیز از همین واژه است در داستان بنی اسرائیل آمده است که چهل سال در زمین سرگردان بودند. (راغب اصفهانی، 1383: 350/1) سرگردانی و گمراهی یکی از حالت بحران و بحران زدگی است و می توان آن را از مصادیق شرایط بحرانی دانست (محمدی سیرت، 1391: 10)

6-2-2-2-6 «کبد»

کبد مشقت و سختی است (راغب اصفهانی، 1383: 286/3) یکی از پیامدهای بروز هرگونه بحران در هر سطحی از جامعه و سازمان ایجاد مشقت و سختی هایی برای افراد است فلذا واژه کبد را می توان مصداقی از واژه بحران دانست (محقق)

7-2-2-2-7 «عسر»

العُسْر سختی معیشت، نقطه مقابل آن (یسر) است (راغب اصفهانی، 1383: 599/2) مفهوم «عسر» و مفهوم «بحران» هر دو به نوعی سختی و دشواری اشاره دارند و می توان وضعیت بحرانی را که همراه با نگرانی، فشار و اضطراب است یکی از مصادیق «عسر» دانست، لکن عسر مفهومی عام تر است و برخی دشواری ها که حالتی بحران گونه ندارند را نیز شامل می شود. (محمدی سیرت، 1391: 11)

8-2-2-2-8 «ضرر»

ضرر به معنای خسارت و خسارت زدن می باشد (انجمن عربی و فارسی، 1956: 290) مفهوم «ضرر» در قرآن کریم و مفهوم «بحران» دارای معانی و مصادیق مشترک هستند و در صورتی که بحران را صرفا با نگاه تهدیدی تعریف نماییم، بحران در وجه منفی و سلبی خود از مصادیق ضرر است (محمدی سیرت، 1391: 12)

9-2-2-2-9 «حرج»

اصل حرج و حراج، انباشته شدن و گرد آمدن چیزی است و لذا معنی تنگی و سختی و فشار میان اجزاء آن چیز که متراکم است تصور می شود سپس هر سختی و گناه را نیز (حرج) گفته اند. (راغب اصفهانی، 1383: 467/1) در واقع مفهوم «حرج» دو نوع تنگنا و گرفتاری را بیان دارد، تنگنای روحی و فکری و تنگنای ظاهری و مادی، که هر دو مورد این تنگناها در بحران دیده می شود (محمدی سیرت، 1391: 11-12)

10-2-2-2-10 «حرب»

الحرب یعنی جنگ که معروف است اصل واژه حرب تاراج و غارت و ربودن غنائم در جنگ است، سپس هر تاراجی حرب نامیده شده اشتقاق معنی حرب - یعنی کارزار و ربودن و خشمگین شدن از مصدر الحرب است. (راغب اصفهانی، 1383: 464/1) اگر واژه حرب در معنا مثبت فرض شود با بحران ارتباطی ندارد ولی اگر معنای حرب در معنای منفی فرض گردد همانند جنگ با خدا و پیامبر (ص) در این حالت حرب مصداقی از بحران می باشد (محقق)

11-2-2-2-11 «قتل و قتال»

اصل قتل زایل کردن روح از جسد است مثل مرگ و موت، ولی بکار بردن واژه (قتل) به اعتبار کاری است که قاتل انجام میدهد و اگر به اعتبار فوت شدن حیات و زندگی باشد موت بکار میرود. (راغب اصفهانی، 1383: 129/3) از آن جایی که مفاهیم «قتل» و «قتال» خارج از مسیر الهی مطرح است، میتوان آن را نمونه و مصداقی از وقوع یک بحران دانست. روشن است که قتل بدون دلیل شرعی و در مسیری خارج از مسیر الهی جامعه انسانی را دچار بحران می کند. بنابراین قتل به معنای منفی و نادرست آن میتواند از مصادیق بحران باشد (محمدی سیرت، 1391: 13)

3. مواد و روش‌ها

3-1 روش تحقیق

روش پژوهشی استفاده شده در این تحقیق "روش اجتهادی معهود حوزوی" است که مقصود از آن، روش تفسیری مرحوم علامه طباطبایی (ره) می باشد. بدین معنا که در مقایسه با بررسی تفاسیر قرآنی قرون کهن روش استنباطی مرحوم علامه بهترین و عالمانه ترین دیدگاه در مورد بهره گیری از روایات تفسیری را در تفسیر ارزشمند المیزان، با تکیه به سیاق آیات قرآن به کار گرفته اند که این امر در سراسر تفسیر المیزان کاملاً مشهود است و از دلایل انتخاب این روش آن که علامه بر استقلال معنایی قرآن تأکید دارند و قرآن را اصل و معیار سنجش قرار می دهند (مروتی و ناصری کریموند، 210:1391) به عبارت روشن تر مرحوم علامه طباطبایی می گوید حق این است که راه درک قرآن بسته نیست و حقیقتاً بیان خداوند هدایتگر به سوی خویش است یعنی تبیین مقاصد قرآن به راهی دیگر محتاج نیست، مع الوصف کتاب خداوند که خود هدایتگر، نور و بیانگر همه چیز است چگونه دست نیاز به هدایت گری غیر خود دراز کند و به وسیله نور دیگری روشن شود؟ و یا با کمک چیز دیگری مفاهیم آن آشکار گردد؟ در واقع علامه می گویند اگر در تمام روشها و مسلک هایی که درباره تفسیر قرآن شمارش شده دقت کنید مشاهده خواهید کرد که همه آنها در یک نقض شریکند و آن اینکه نتایج حاصل از بحث های علمی و فلسفی این روشها را بر قرآن تحمیل شده بی آنکه آیات دلالتی بر این معانی داشته باشد، در نتیجه آنها تطبیق خود را تفسیر نام نهاده و حقایق قرآن را به صورت مجازهایی در نظر گرفته اند پس وجه تنزیل عده ای از آیات را تاویل نمودند لذا لازمه این انحراف آن شد که قرآنی که خود را "هدی للعالمین" "نورا مبینا" و "تبیانا لکل شی" معرفی نموده و به جای آنکه نور مبین باشد خود از نور دیگری بهره مند گردد و به جای آنکه بیان هر چیز باشد خود توسط دیگری بیان شود (غضنفری، 18:1382) البته شایان ذکر است که توجه به سیاق هر آیه یا دسته ای از آیات (یعنی فضای کلی حاکم بر آیات) در امر تفسیر و استنباط از آنها بسیار لازم است. به عبارت دیگر، در تفسیر موضوعی آیات، لازم است به تفسیر ترتیبی نیز توجه شود و نمی توان یک جمله ی قرآن را بدون توجه به قبل و بعد و هدف کلی سوره تفسیر کرد. هم چنین باید به فضای تاریخی و زمان و مکان نزول نیز توجه شود. برای مثال، در سوره های مکی، واژه ی "زکات" را برخی مفسران "انفاق" معنا می کنند درحالی که در سوره های مدنی، زکات به معنای مالیاتی است که به صورت خاص به دولت اسلامی پرداخت می شود دلیل این تفاوت آن است که فضای سوره های مکی بیشتر بیان توحید و معاد و نبوت است، اما در سوره های مدنی به سبب فضای جدید و تشکیل حکومت و جامعه اسلامی، بیان قوانین سیاسی، اقتصادی و ... پررنگ تر مطرح شده است. بنابراین مفسر قرآن نباید در فهم و تفسیر آیات علمی، از سیاق و فضای تاریخی و جغرافیایی آیات غفلت کند. لازم به ذکر است که فضای تاریخی و جغرافیایی و شأن نزول های آیات موجب انحصار معنای آیات در یک مورد خاص نمی شود و مفسر می تواند از آن ها الغای خصوصیت کند (رضایی اصفهانی، 125:1388) به هر تقدیر و با توجه به ارزشمندی روش تفسیری مرحوم علامه طباطبایی (ره) روش استفاده شده در این تحقیق نیز روش علامه طباطبایی (ره) و با توجه به سیاق آیات قرآن می باشد

4. یافته های پژوهش

4-1 شاخص های مدل مدیریت بحران حضرت موسی (ع)

برای استاندارد سازی اصول مدیریت بحران حضرت موسی (ع) شاخص هایی را از طریق مطالعه و بررسی ادبیات پژوهش و تجزیه و تحلیل نظرات و دیدگاه های صاحب نظران، افراد حوزه و دانشگاه که در ارتباط با زندگی و مامویت و رسالت حضرت موسی (ع) پژوهش هایی را انجام دادند استخراج نمودیم سپس برای تعیین پایایی و روایی شاخص های استخراج شده از روش دلفی بهره جستیم و صاحب نظران و فضلالی اهل فن من جمله استاد راهنمای گرانقدر جناب آقای دکتر مولایی نیا شاخص های استخراج شده را تایید کردند در ذیل این شاخص ها و متغیرهای کلیدی و اصلی هر کدام تشریح گردیده است:

1-1-4 شاخص های مدیریت قبل از بحران

می توان از این شاخص ها به عنوان شاخص هایی جهت جلوگیری از بحران و عذاب الهی نام برد حضرت موسی(ع) همچون سایر پیامبران الهی اقداماتی را برای جلوگیری از بحران و عذاب الهی انجام دادند و در این راه از هرگونه ایثار و جانفشانی دریغ نکردند و از قوم خود حتی مقدار ناچیزی پاداش طلب نکردند و فقط به دنبال آن بودند که بتوانند قوم خود را از چاه ظلمات و گمراهی خارج و آنها را به راه راست هدایت کنند و بدین ترتیب موجبات کمال و سعادت دنیا و آخرت آنها را فراهم کنند شاخص هایی که در ذیل نام برده شده است شاخص هایی است که براساس ادبیات پژوهش و تجزیه و تحلیل اسناد و مدارک و نظرات خبرگان استخراج گردیده است لکن ذکر این نکته ضروری است که هیچگاه محقق این ادعا را ندارد که شاخص های استخراج شده جامع و کامل می باشد بلکه در همه تحقیقات کم و کاستی هایی وجود دارد و این تحقیق مستثنی نمی باشد

جدول (1): شاخص های قبل از بحران

متغیرهای کلیدی و اصلی	استنادات
هدایت و تربیت	
حرکت در امتداد راه پیامبران قبل از خود	سوره حدید، آیه 25
وحي	سوره نساء، آیه 163
آیات، معجزات	سوره نساء، آیه 153؛ سوره هود، آیه 96؛ سوره ابراهیم، آیه 5؛ سوره مومنون، آیه 45؛ سوره غافر، آیه 23؛ سوره زخرف، آیه 46؛ سوره ذاریات، آیه 38
فرقان (کتاب)	سوره بقره، آیات 52-87؛ سوره انعام، آیه 91-154؛ سوره اعراف، آیه 145؛ سوره اسراء، آیه 2؛ سوره انبیاء، آیه 48؛ سوره مومنون، آیه 49؛ سوره فرقان، آیه 35؛ سوره احقاف، آیه 12
موعظه حسنه	
هشدار در ارتباط با کفران نعمت و نازل شدن عذاب الهی	سوره طه، آیه 81
دعوت به تقوا و پرسشش خدای یگانه	سوره یونس، آیه 84
ارائه دلایل و استنتاج های منطقی و عقلی	
شکافتن دریا و عبور دادن بنی اسرائیل از آن	سوره بقره، آیه 50؛ سوره یونس، آیه 90؛ سوره اعراف، آیه 138
شکست ساحران	سوره شعراء، آیه 45، 46؛ سوره طه، آیات 69، 70؛ سوره اعراف، آیات 117، 120
غرق شدن فرعون و سپاهیان	سوره بقره، آیه 50؛ سوره طه، آیه 78
معجزات آشکار	سوره بقره، آیه 92
بیدار کردن وجدان	
پرسش استقهای حضرت موسی(ع)	سوره اعراف، آیه 140
یادآوری الطاف خداوند نسبت به قوم بنی اسرائیل	سوره بقره، آیه 49، 47، 48
یادآوری الطاف الهی	
نجات دادن بنی اسرائیل	سوره یونس، آیه 90؛ سوره ابراهیم، آیه 6؛ سوره شعراء، آیه 65؛ سوره اعراف، آیه 138، 141؛ سوره طه، آیه 80
شکافتن دریا	سوره بقره، آیه 50؛ سوره شعراء، آیه 61
غرق فرعون، شکست فرعون	سوره بقره، آیه 50؛ سوره اعراف، آیه 137
دادن سلوی و غنا	سوره طه، آیات 81، 80
برتری دادن نسبت به مردم زمان خود	سوره اعراف، آیه 140

2-1-4 شاخص های مدیریت حین بحران

می توان از این شاخص ها که به شرح ذیل می باشد به عنوان شاخص هایی جهت پاسخ به بحران ایجاد شده و تدابیری جهت مقابله آن یاد کرد این شاخص ها که براساس ادبیات پژوهش و تجزیه و تحلیل اسناد و مدارک و نظرات خبرگان استخراج گردیده است در جدول زیر تشریح و متغیرهای کلیدی و اصلی آن نیز مشخص شده اند.

جدول (2): شاخص های حین بحران

متغیرهای کلیدی و اصلی	استنادات
مناظره و بیان حکمت	
مناظره با قوم در جهت عدم ناتوانی بت ها	سوره طه، آیات ۸۶-۸۹
یادآوری قدرت و سیطره خداوند بر همه عالم	سوره طه، آیه 98
استعانت از خداوند	
دعای حضرت موسی پس از فهمیدن بی گناهی حضرت هارون (ع)	سوره اعراف، آیه 151
حاکمیت و قاطعیت الهی	
برخورد شدید با حضرت هارون (ع)	سوره اعراف، آیه 150
بازخواست حضرت هارون (ع)	سوره طه، آیات ۹۲-۹۳
اعمال رفتار قاطعانه	
با حالت غضبان آمدن	سوره طه، آیه 86؛ سوره اعراف، آیه 150
به زمین انداختن تورات	سوره اعراف، آیه 150
برخورد با بت پرستی قوم	سوره طه، آیه 86
بازخواست هارون (ع)	سوره طه، آیه 92
بازخواست سامری	سوره طه، آیه 95

3-1-4 شاخص های مدیریت پس از بحران

این شاخص ها به عنوان اقداماتی جهت رفع بحران و اطمینان از بروز مجدد بحران می باشد این شاخص ها که براساس ادبیات پژوهش و تجزیه و تحلیل اسناد و مدارک و نظرات خبرگان استخراج گردیده است در جدول زیر تشریح و متغیرهای کلیدی و اصلی آن نیز مشخص شده اند

جدول (3): شاخص های پس از بحران

متغیرهای کلیدی و اصلی	استنادات
بازخواست	
برخورد با مردم	سوره طه، آیه 86
برخورد با حضرت هارون (ع)	سوره طه، آیات 93-92
برخورد با سامری	سوره طه، آیه 95
شناخت عامل بحران	
بازجویی از مردم در ارتباط با گوساله ساختگی	سوره طه، آیه ۸۶-۸۷
بازجویی از حضرت هارون (ع) در ارتباط با گوساله ساختگی	سوره طه، آیات ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵
بررسی نحوه تشکیل بحران	
بازجویی از سامری	سوره طه، آیه 95
اعتراف سامری در ارتباط با نحوه ساخت گوساله	سوره طه، آیه 96
حذف عامل بحران را	
از بین بردن گوساله ساختگی	سوره طه، آیه 97
تقریب حضرت موسی در مورد سامری	سوره طه، آیه 97
مجازات سامری و طرد آن از قوم بنی اسرائیل	سوره طه، آیه 97
اقدام ویژه	
شوک پرستی و مجازات آن	سوره بقره، آیات ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵؛ سوره اعراف، آیه 152
مجازات قوم برای پذیرش توبه	سوره بقره، آیه 54
امید دادن و حذف نگرانی (بارسازی)	
توبه کردن و توبه پذیرش توبه	سوره اعراف، آیه 149؛ سوره بقره، آیات ۵۲، ۵۴
نشان دادن بخشندگی خداوند	سوره طه، آیه 82
آوردن تورات برای هدایت مجدد قوم	سوره اعراف، آیه 154
فرونشاندن خشم	سوره اعراف، آیه 154
عبرت و یادگیری	
مجازات بت پرستان قوم بنی اسرائیل	سوره اعراف، آیه 152
بررسی سرگذشت قوم بنی اسرائیل در قرآن	سوره های طه، اعراف، بقره و ...
مجازات طغیان گران نسبت به نعمت های الهی	سوره اعراف، آیه 152

2-4 شاخص های مرتبط با (فتنه/بغی/بلاء/تیه/کبد/عسر/اضرار/حرج/احرب/قتل و قتان)

یکی از مهمترین کارها در انجام این پژوهش این بود که شاخص های استخراج شده برای پی بردن به اصول مدیریت بحران حضرت موسی (ع) چه تناسب و ارتباط منطقی با کلماتی که در قرآن در ارتباط با بحران می باشد دارد به عبارت دیگر محقق تلاش نموده است که ارتباط بین شاخص های ذکر شده و کلماتی که در قرآن ارتباط تنگاتنگی با بحران دارد را بررسی و مورد کنکاش قرار دهد و مشخص کند که هریک از شاخص های استخراج شده چه راهکاری برای حل هریک از این کلمات که مصادیقی از بحران هستند را ارائه می دهد. در ذیل ارتباط بین شاخص های استخراج شده با هر یک از کلمات مرتبط با بحران در قرآن تشریح شده است

1-2-4 فتنه

شاخصی که می توان آن را متناسب با واژه «فتنه» دانست «موعظه حسنه» می باشد در واقع موعظه حسنه ترساندن از پیامد کار و اگر بخواهیم از منظر قرآن نگاه کنیم موعظه حسنه یعنی هشدار در ارتباط با عذاب الهی می باشد در واقع حضرت موسی (ع) به قوم خود هشدار کرد که اگر در نعمتهای الهی طغیان کنند و به شرک و بت پرستی روی بیاورند و به عبارتی ساده تر "دچار فتنه شوند" عذاب الهی بر آنها نازل می گردد. از این رو می توان این شاخص "موعظه حسنه" را می توان گفت که با کلمه "فتنه" ارتباط دارد.

2-2-4 بغی

شاخصی که می توان آن را متناسب با واژه «بغی» دانست "هدایت و تربیت و همچنین موعظه حسنه" می باشد زیرا حضرت موسی (ع) با استفاده از این دو شاخص مذکور "هدایت و تربیت و موعظه حسنه" در صد آن بود که قوم خود را از طغیان کردن، تجاوز کردن از حد خود، ایجاد فتنه و فساد بر حذر دارد تا دچار عذاب الهی نشوند. پس بنابراین شاخص متناسب با "بغی" را می توان "هدایت و تربیت و موعظه حسنه" دانست

3-2-4 بلاء

می توان شاخص «اقدام ویژه» را متناسب با این واژه دانست زیرا حضرت موسی (ع) توانست با اقدام ویژه "کشتن افراد گناه کار توسط یکدیگر" فرصت دوباره برای رشد و کمال بندگان ایجاد کند. این اقدام ویژه منجر شد که توبه قوم گمراه بنی اسرائیل مورد پذیرش قرار گیرد و رحمت و هدایت الهی شامل حال آنها شود

4-2-4 تیه

شاخص «مناظره و بیان حکمت» و «ارائه برهان و دلایل و استنتاج های منطقی و عقلی» با این واژه متناسب می باشد. در واقع حضرت موسی (ع) توانست با بیان دلایل منطقی و مناظره به قوم خود که با پرستش گوساله سامری به گمراهی کشیده شده بودند بفهماند که یک بت لایق پرستش نیست و بدین سان آنها را از گمراهی و سرگردانی نجات داد و آنها را متوجه اشتباهشان کرد بنابراین این شاخص "مناظره و بیان حکمت و ارائه برهان و دلایل و استنتاج های منطقی و عقلی" با واژه "تیه" متناسب می باشد

5-2-4 کبد

واژه متناسب با «کبد» «یادآوری الطاف الهی» می باشد در واقع حضرت موسی (ع) به قوم خود یادآوری کرد که چه سختی هایی در زمان فرعون بر قوم بنی اسرائیل وارد گشت و خداوند چگونه همه آن سختی ها را برطرف کرد و قوم بنی اسرائیل را نجات داد بدین ترتیب شاخص متناسب با "کبد" "یادآوری الطاف الهی" می باشد

6-2-4 عسر

می توان شاخص «امید دادن و حذف نگرانی (بازسازی)» را با این واژه متناسب دانست زیرا حضرت موسی (ع) بعد از اینکه قوم خود به اشتباه خویش پی بردند و از خداوند طلب مغفرت و توبه کردند حضرت موسی (ع) برای پایان دادن به فشارها و نگرانی ها و اضطراب

ها نوید پذیرش توبه را به آنها داد و تورات را برداشت و مجددا شروع به هدایت قوم کرد و بدین ترتیب توانست "عسر" که مصادقی از بحران در قرآن است را به "یسر" تبدیل کند.

4-2-7 ضرر

می توان شاخص های «استعانت از خداوند، حذف عامل بحران، یادگیری و مطالعه بحران» را با واژه ضرر متناسب دانست در واقع حضرت موسی (ع) توانست با شاخص های مذکور «استعانت از خداوند، حذف عامل بحران، یادگیری و مطالعه بحران» سختی و مشقت که ثمره بحران بود را بر طرف کند و از آن پندهایی بگیرد. از این رو می توان شاخص های «استعانت از خداوند، حذف عامل بحران - یادگیری و مطالعه بحران» را متناسب با واژه "ضرر" دانست

4-2-8 حرج

می توان گفت که شاخص «اعمال رفتار قاطعانه» با واژه «حرج» متناسب است زیرا حضرت موسی (ع) زمانی که از میقات برگشت و بت پرستی قومش را دید دچار اضطراب و فشار روحی و روانی شد و بیم آن داشت که نتواند قوم را به راه راست برگرداند از این رو با حالت غضبان به سمت قوم خود آمد. به همین دلیل می توان شاخص «اعمال رفتار قاطعانه» را با واژه "حرج" متناسب دانست

4-2-9 حرب

می توان شاخص «اصل مطالعه بحران» را متناسب با واژه حرب در نظر گرفت حضرت موسی (ع) با بازجویی و بازخواست سامری در تلاش بود که علت گمراهی قوم خود و نحوه ساخت گوساله و به طور کلی علت بحران ایجاد شده که نوعی بت پرستی و محاربه با خداست را متوجه شود و بتواند اقدامات لازم را برای جلوگیری از بروز بحران های مشابه آتی انجام دهد

4-2-10 قتل و قتال

شاخص متناسب با این واژه «حذف عامل بحران» می باشد در واقع حضرت موسی (ع) با نابود کردن گوساله سامری به قوم خود فهماند که یک بت نه تنها قادر به دفاع از کسی نیست بلکه از خودش نیز نمی تواند دفاع کند پس لایق پرستش نیست. از این رو شاخص "حذف عامل بحران" را با واژه "قتل قتال" متناسب است

4-3-3 انطباق شاخص ها با مدیریت بحران در سازمان های امروزی

یکی از اهداف اساسی نگارش این مقاله استخراج شاخص های مدیریت بحران جهت خارج سازی قرآن از مهجوریت می باشد در ذیل انطباق این شاخص ها با مدیریت بحران در سازمان های امروزی تشریح گردیده است:

4-3-1-1 شاخص های مدیریت قبل از بحران

4-3-1-1-1 هدایت و تربیت

یکی از وظایف مدیران هدایت و کنترل منابع (انسانی و غیره) در جهت اهداف تعیین شده می باشد به عبارت دیگر مدیران با هدایت و کنترل منابع خود اعم از منابع انسانی و غیر انسانی را در مسیر درست هدایت می کنند، حضرت موسی (ع) همچون سایر پیامبران الهی با کمک خداوند و ابزارهایی چون وحی و کتاب آسمانی نسبت به هدایت و تربیت قوم خود اقدام کرد تا آنها را از ضلالت و گمراهی برهاند و به راه راست (صراط المستقیم) هدایت کند و موجبات کمال و سعادت آنها را فراهم آورد از این رو می توان اینگونه استنباط کرد که قرآن یک مرجع کامل و جامع برای مدیران است و می توان اصول و وظایف مدیریتی را از آن استخراج کرد.

4-3-1-2 موعظه حسنه

یکی دیگر از اقدامات مدیران در قبل از وقوع بحران این است که افراد را نسبت به پیامدهای کارها و رفتار نادرست آنها آگاه کنند و آنها را از انجام کارهای نادرست و خطا برحذر دارند تا سازمان دچار بحران نگردد در داستان حضرت موسی(ع) در می یابیم که حضرت موسی(ع) به قوم خود تذکر داد که از انجام کارهای نادرست و شرک آمیز دوری کنند تا مورد خشم و غضب خداوند قرار نگیرند اما متأسفانه قوم حضرت موسی(ع) با پرستش گوساله سامری از راه هدایت منحرف و به گمراهی و ضلالت کشیده شدند و مشمول عذاب الهی شدند

4-3-1-3 بیدار کردن وجدان

اگر یک مدیر را همچون مربی برای هدایت و تربیت کارمندان در نظر بگیریم یکی از مسئولیت های مهم آن مربی این است که از هر موقعیتی برای غفلت زدایی کارمندان استفاده کند زیرا یکی از مهمترین آفت ها غفلت و گمراهی است که باعث عدم موفقیت فرد و سازمان می شود از این رو لازم است که مدیران با استفاده از وسایل و امکانات مختلف کارمندان خود را از خواب غفلت بیدار کنند. حضرت موسی(ع) نیز همچون مربی قوم خود در هر موقعیتی نسبت به بیدار کردن وجدان قوم خود اقدام کرده است تا بتواند پرده های گمراهی را از جلوی چشمان قوم خود کنار بزند مصداق این نکته در زمانی که قوم حضرت موسی(ع) از ایشان درخواست بت برای پرستش کردند مشهود است حضرت موسی(ع) با بیان اینکه " بجز خدای می جویم شما را خدای؟" درصدد این بود که با ارائه یک سوال استفهام انکاری وجدان آنها را بیدار کند و آنها را متوجه اشتباه خود گرداند

4-3-1-4 ارائه برهان منطقی

امروزه ثابت شده که روش های دستوردهی - فرمانبرداری دیگر کارایی و اثربخشی لازم را ندارد و سازمان ها و به تبع آن مدیران می بایست با استدلال و استنتاج های عقلی و منطقی کارمندان خود را به سوی اهداف تعیین شده سوق دهند این نکته مهم در داستان هدایت بنی اسرائیل توسط حضرت موسی(ع) مشهود و بارز است. حضرت موسی بعد از اینکه قوم خود از ایشان طلب بتی برای پرستش کردند با به کار بردن عبارت هایی چون "شما قومی جاهل هستید" و یا "ایشان گمراهند" می خواست این نکته را به قوم خود متذکر شود که چگونه بعد از آن همه معجزه و دلایل منطقی و عقلی برای اثبات وجود خداوند دوباره آنها جهالت را سر لوحه کار خود قرار دادند و از حضرت موسی طلب بت برای پرستش کردند

4-3-1-5 یادآوری الطاف الهی

یکی از مهمترین راه کارها برای از جلوگیری از بروز بحران آن است که مدیران تمامی تلاش ها و کوشش ها و اقداماتی را که برای جلوگیری از وقوع بحران انجام دادند را به کارمندان خود یادآوری کنند و به آنها اکیدا توصیه کنند که از تلاش ها و اقداماتی که انجام شده پند و عبرت بگیرند تا در آینده و در اثر غفلت دچار همان بحران ها اما با شکل و ظاهری جدید نشوند این امر در داستان قوم بنی اسرائیل مشاهده می شود به طوری که حضرت موسی(ع) با به کار بردن عبارتی چون "بجز خدای می جویم شما را خدای؟ همان خدایی که شما را بر جهانیان(مردم عصر خود) برتری داد" در صدد آن بود که الطاف الهی را به قوم خود یادآوری کند تا از بروز بحران جلوگیری نماید

4-3-2 شاخص های مدیریت حین بحران

4-3-2-1 مناظره و بیان حکمت

یکی از موثرترین و کاربردی ترین روش ها در به ثمر رسیدن یک نتیجه مطلوب آن است که مدیران با افراد خاطی که باعث ایجاد بحران در سازمان شده اند به مناظره بپردازد و از روش ها غیر معمول که فقط منجر به عصبانیت می گردد پرهیز نمایند این روش مناظره کمک می کند که عوامل موثر در بروز بحران شناسایی شوند و با توجه به آنها بتوان از بروز بحران های آتی جلوگیری به عمل آورد،

حضرت موسی(ع) پس از اینکه از میقات برگشتند با مشاهده بت پرستی قوم خود با آنها به مناظره پرداخت تا آنها به اشتباه خود پی ببرند.

4-3-2-2 استعانت از خداوند

در طوفان انحراف های جامعه، رهبران به دعا و لطف الهی بیش از دیگران نیازمندند(قرائتی،ج 3:180) مصداق این عبارت مهم و خطیر در داستان گمراهی قوم حضرت موسی(ع) و در زمانی که هارون موسی را متوجه کرد که این عمل او باعث خواری وی می شود، و قوم به اشتباه می افتند مشهود و بارز است

4-3-2-3 حاکمیت و قاطعیت الهی

یکی از اصلی ترین و شاید بتوان گفت مهمترین اصل در زمان مهار و کنترل بحران ، بازخواست و مجازات خاطیان آن است در این امر تاکید می شود که قوانین بدون توجه به وابستگی ها و زد و بندهای موجود اجرا شود، قرآن به صراحت حاکمیت و قاطعیت الهی را در داستان های مختلف همچون مجازات همسر حضرت لوط(ع) بیان می کند. در داستان گمراهی قوم حضرت موسی مشاهده می کنیم که حضرت موسی(ع) پس از بازگشت از میقات و مشاهده بت پرستی قوم خود ریش و موی حضرت هارون را گرفته و آن را مورد مواخذه قرار می دهد البته لازم به ذکر است که حضرت هارون(ع) در گمراهی قوم بنی اسرائیل بی گناه بوده اما نکته مهم در این نهفته است که وقتی حضرت موسی(ع) گمراهی قوم را دید حتی برادر خود را نیز مواخذه کرد و به طور کلی می توان نتیجه گیری کرد که وابستگی به پیامبران الهی(ع) سبب نمی گردد که از عذاب الهی دور بمانند

4-3-2-4 اعمال رفتار قاطعانه

مهم ترین رکن در برخورد با بحران و عوامل بحران زا اعمال رفتار قاطعانه است زیرا نباید کارمندان اینگونه بپندارند که بحران ایجاد شده کم ارزش است این امر (اعمال رفتار قاطعانه) حتی در زمانی که بحران ایجاد شده ضررهایی کمی را برای سازمان متحمل می شود نیز باید اعمال شود تا سبب نشود که کارمندان همین منوال را ادامه داده و باعث بروز بحران های بعدی شوند. در داستان حضرت موسی مشاهده می کنیم که قرآن حالت حضرت موسی را غضبان توصیف می کند که این نشاندهنده اعمال رفتار قاطعانه آن حضرت در خصوص بحران ایجاد شده(شرک ورزی و پرستش بت) است

4-3-3-3 شاخص های مدیریت پس از بحران

4-3-3-4 1 بازخواست

یکی از اصول مدیریت پس از بحران آن است که عوامل بحران زا مورد بازخواست قرار بگیرند تا عمدی و یا سهوی بودن اعمال خاطیان مشخص گردد. همانطور که قرآن بیان می دارد حضرت موسی(ع) پس از بازگشت و مشاهده انحراف قوم هم مردم و هم حضرت هارون(ع) و هم سامری را مورد بازخواست قرار می دهد تا گناه و یا بی گناهی افراد را مشخص کند

4-3-3-4 2 شناخت عامل ایجاد کننده بحران

شناخت عامل ایجاد کننده بحران یکی از مهمترین و به عبارت بهتر اصلی ترین اقدام مدیران می باشد زیرا مشخص شدن عامل ایجاد کننده بحران به شناسایی علت ایجاد بحران کمک می کند. در داستان حضرت موسی(ع) مشاهده می کنیم که آن حضرت(ع) پس از ثابت شدن بیگناهی حضرت هارون(ع) و شناسایی سامری به عنوان عامل ایجاد کننده بحران شروع به بازجویی از سامری کرد.

3-3-3-4 بررسی نحوه ایجاد بحران

یکی دیگر از اصول مدیریت بحران اصل مطالعه و نحوه شکل گیری بحران است زیرا با تجزیه و تحلیل نحوه شکل گیری بحران می توان اقدامات لازم برای جلوگیری از بحران های مشابه را انجام داد. در داستان گمراهی قوم حضرت موسی (ع) همانطور که در قرآن بیان شده است حضرت موسی (ع) پس از بازخواست سامری متوجه چگونگی گمراهی قوم خود و روی آوردن آنان به بت پرستی شد.

4-3-3-4 حذف عوامل بحران را

حذف عامل بحران را یکی از اقداماتی است که منجر می شود افراد دیگر در سازمان از سرگذشت و مجازات عامل ایجاد کننده بحران عبرت بگیرند همچنین حذف عامل بحران را تاثیر بسزایی روی عدم وقوع مجدد بحران دارد البته لازم به ذکر است حذف عامل بحران را منوط به کشتن یا اخراج از سازمان نمی باشد ممکن است مدیران برای تنبیه افراد خاطی تنبیهات دیگری چون کم کردن حقوق و ... در نظر بگیرند همین امر در داستان گمراهی قوم حضرت موسی (ع) نمایان است حضرت موسی (ع) به امر خداوند سامری را نکشت ولی او را از قوم بنی اسرائیل طرد و در حق او نفرین کرد

5-3-3-4 اقدام ویژه

این موضوع منحصر به مسائل دینی و مذهبی نیست در قوانین دنیای امروز نیز اگر کسانی دست به کاری بزنند که موجودیت ملتی را به خطر افکنند و مقدمات نابودی یا استعمار آن ها را فراهم کنند، مسلماً در برابر آن ها شدت عمل به خرج می دهند و تنها به اظهار پشیمانی قناعت نمی کنند. منظور از این شدت عمل نیز آن است که هم خود آن ها و هم آیندگانشان چنین فکری را برای همیشه از سر به در کنند. (رسولی محلاتی، 1392:453) در داستان بت پرستی قوم حضرت موسی (ع) نیز این امر مهم وجود دارد زمانی که قوم حضرت موسی (ع) طلب توبه و بخشش از خدا می کنند خدا مجازات سنگینی را برای آنها در نظر می گیرد

6-3-3-4 امید دادن و حذف نگرانی ها و هدایت مجدد قوم

یکی از اقدامات اساسی مدیران در بعد از بحران کاهش نگرانی ها، سازماندهی مجدد افراد و تامین منابع لازم برای رسیدن به اهدافی است که از قبل تعیین شده است؛ نگرانی ها و تشویش های بعد از رخ دادن بحران بسیار خطرناک تر از خود بحران می باشد و اگر به موقع و با اقدامات لازم آثار برجای مانده بحران کنترل نگردد سازمان متحمل ضررهای سنگین تری می گردد در داستان گمراهی قوم حضرت موسی (ع) این نکته مشهود است؛ حضرت موسی (ع) پس از اینکه قومش به گمراهی خود پی بردند و از خدا طلب مغفرت کردند از جانب خداوند به قوم خود نوید پذیرش توبه آنها را داد و وسیله کتاب تورات مجدداً اقدام به هدایت قوم خود کرد و بدین صورت حضرت موسی (ع) توانست با کمک و لطف الهی نگرانی ها و تشویش های بعد از بحران را مهار و خنثی کند.

7-3-3-4 عبرت و یادگیری

اگر بخواهیم از منظر قرآن نگاه کنیم در می یابیم (محقق) که هدف قرآن از بیان داستان ها و سرگذشت ها پند دادن به مخاطب و فراهم کردن زمینه عبرت گرفتن و متذکر شدن اوست. (قائمی مقدم، 1385:232) مثلاً در جریان ساحران و پیروزی موسی (ع) و قومش بر فرعونیان و سپس گمراهی قوم موسی (ع) و غیره مخاطب را به گرفتن پندها و مواعظی رهنمون می سازد (قائمی مقدم، 1385:232) به عبارت دیگر می توان این گونه بیان کرد که با مطالعه داستان ها و سرگذشت اقوام در قرآن و انجام اقدامات لازم می توان از بروز بحران های آتی جلوگیری کرد مصداق این نکته در مطالعه و بررسی سرگذشت گمراهی قوم حضرت موسی (ع) در پرستش گوساله سامری مشهود است (محقق) به طور کلی می توان الگوی مدیریت بحران را به صورت شکل زیر خلاصه نمود

نتیجه گیری

خواسته های تحقیق به عنوان سوالات چهارگانه ای به شرح زیر مطرح شده و لازم است محقق به پاسخگویی آن بپردازد
سوال اصلی تحقیق: شاخص های مدیریت بحران حضرت موسی (ع) از منظر آیات قرآن کریم شامل چه مواردی بوده است؟

سوال فرعی اول: شاخص های مدیریت قبل از بحران حضرت موسی(ع) از منظر آیات قرآن کریم شامل چه مواردی بوده است؟
 سوال فرعی دوم: شاخص های مدیریت حین بحران حضرت موسی(ع) از منظر آیات قرآن کریم شامل چه مواردی بوده است؟
 سوال فرعی سوم: شاخص های مدیریت پس از بحران حضرت موسی(ع) از منظر آیات قرآن کریم شامل چه مواردی بوده است؟

به استناد ادبیات و یافته های تحقیق می توان به سوالات تحقیق (سوالات اصلی و فرعی) به شرح زیر پاسخ داد

جدول (4): پاسخ سوالات تحقیق (سوالات اصلی و فرعی)

شاخص ها	ردیف
شاخص های قبل از بحران	
اصل هدایت و تربیت	1
اصل موعظه حسنه	2
اصل بیدار کردن وجدان	3
اصل ارائه برهان و استدلال و استنتاج های منطقی و عقلی	4
اصل یادآوری الطاف الهی	5
شاخص های حین بحران	
اصل مناظره و بیان حکمت	1
اصل استعانت از خداوند	2
اصل حاکمیت و قاطعیت الهی	3
اصل اعمال رفتار قاطعانه	4
شاخص های بعد از بحران	
اصل بازخواست	1
اصل شناسایی عامل ایجاد کننده بحران	2
اصل بررسی نحوه تشکیل بحران	3
اصل حذف عوامل بحران زا	4
اصل اقدام ویژه	5
اصل امید دادن و حذف نگرانی و هدایت مجدد قوم (بازیابی)	6
اصل یادگیری و عبرت آموزی	7

قبل از ارائه پیشنهادات برای درک بیشتر محتوای تحقیق درج شده توضیحات زیر قابل استنباط است:

1. واژه بحران

از جمله لغاتی است که بیشتر در ادبیات و گفتار رایج بین جوامع انسانی و علوم مختلف به ویژه علوم انسانی، سیاسی، پزشکی و گرایش های بین رشته ای مدیریت مطرح شده است. در اینجا حالتی که در نتیجه بروز آن توازن نظام اجتماعی به سمت هرج و مرج کشانده می شود بحران نامیده می شود به عبارت دیگر واژه بحران معادل فرصت خطرناک، یعنی ترکیبی از تهدید و فرصت نیز تعریف شده است. این تعریف به ما کمک می کند که از منظر مدیریتی (یعنی تصمیم سازی) به بحران و جوانب آن نگریم، و دور از مناقشات مفهومی و گونه شناختی، هر بحران را به عنوان یک عرصه تدبیر و تصمیم (ترکیبی از تهدیدات و فرصت ها) مورد مطالعه قرار دهیم چنانچه برداشت مدیریت رایج از بحران عبارتست از فرآیند به کارگیری جامع، بهینه و سریع منابع در دسترس برای کنترل ناآرامی ها و اختلالات با حداقل هزینه و کمترین خسارت. (محمدی سیرت، 1391)

2. در واژه شناسایی و گفتار قرآنی

در هیچ جای کتب و منابع لغتی (نظیر مفردات راغب اصفهانی) از بحران ذکری به میان نیامده و اگر در منابع فوق مفهوم سازی شده بود کار محقق را بسی آسان تر می کرد، به ناچار برای مفهوم سازی و درک مناسب و منطقی و ادبیات "قابل فهم جامعه" محقق به دنبال بهره گیری و هم افزایی از علوم دیگر رفته است

1-2 از منظر واژه شناسی برای تقریب ذهن و استنباط از واژه بحران و ارتباط اش با واژه های هم سنگری نظیر فتنه، فساد، تیه، عمه و ... بایستی به دنبال مفاهیم مشترک بود. زیرا با استفاده ای که جریانات محارب و معاند از این واژه ها بردند و رفتاری که آنان در مقابل انبیاء و خصوصاً پیامبران اولولعزم(ع) و از جمله حضرت موسی(ع) از خود نشان دادند مفاهیم را در ذهن متبادر و آشنا ساخته لذا با استفاده از علم تفسیر، منطوق و کلام خصوصاً نسبت های چهارگانه منطوق (تساوی، تباین، عموم و خصوص مطلق، عموم و خصوص من وجه) همچنین به استناد بررسی های انجام شده در معنا شناسی واژگان قرآنی لغات فوق بیانگر همان اعمال و حرکاتی است که دشمنان حضرت موسی(ع) در بحران سازی برای ایجاد مانع و مشکلات از آن استفاده کرده اند.

2-2 بحران از منظر اصطلاحی در قرآن امری منفی است و کفار و مشرکان و منافقان که در مسیر حق حرکت نکند دچار آن خواهند شد (محمدی سیرت، 1391) اکنون با مرور اقداماتی نظیر (گردآوری یهودیان در یک منطقه جهت حل بحران امنیتی (یونس: 87)، تدابیر جهت حل بحران امنیت غذایی (بقره: 57 و 60 و 61)، توجه به محیط به عنوان منبع رفع نیازها (طه: 10)، ایجاد دوازده نهر از یک چشمه جهت حل بحران قومیتی (اعراف: 160)، انعطاف پذیری (تطبیق با شرایط) (قصص: 27 و 34)) موضوع بحران های فوق را در مقابله با رسالت و ماموریت حضرت موسی(ع) تبیین می نماید

3. از طرفی با کالبد شکافی مفهوم سیره، اگر اصطلاح سیره را به معنای عادت، روش، رفتار، طرز و سبک زندگی انبیاء و اولیای الهی بدانیم که به لحاظ استمرار این رفتارها جهت گیری و نوعی رفتار را تلقی نماییم اینگونه رفتارها از منظر وحی اصول و قواعدی را به ما نشان می دهد (محمدی سیرت، 1391) در زمان انبیا اصول و قواعد متکی بر رفتار فوق نوعی الگوی رفتاری مقابله با دشمن را برای پیروان حضرت موسی(ع) تعریف کرده است (لطیفی و همکاران، 1395) به همین دلیل مدیریت و ابعاد آن خصوصاً در مراحل بحران در مجموع آیات و روایات قابل مفهوم سازی و نتیجه گیری است

4. با توجه به بررسی های انجام شده در 5 سوره و بیش از 500 آیه در می یابیم که مدیریت "رهبری" هدایت و ... در آیات فوق فرهنگ سازی شده است بدین معنا که مفاهیم مطرح شده فوق در بطن آیات با توجه به سیاق، شرایط نزول و معانی اصلی و زمان و مقاصد مطرح شده در قرآن اذهان را مورد پذیرش قرار داده و نمی توان نزول وحی را صرفاً مناسب با صدر اسلام و دوران جاهلیت دانست بلکه قرآن از نظر کاربرد جایویدان بوده و نباید گستردگی و استمرار استفاده از آن را ساقط کرد، بلکه در حکمرانی و اداره مطلوب جامعه امروزه می توان هم از روش ها و سیره ها و نیز رهنمودهای اولیای عظام خصوصاً حضرت موسی(ع) استفاده مطلوب کرد

5. تاکید می شود یکی از اهداف مبانی این تحقیق آن است که قرآن را از مهوریت خارج کرده و مدعی شد که قرآن و فلسفه نزول وحی برای تشکیل دولت اسلامی و فعال کردن رهبری و هدایت و مدیریت بوده و مبانی و اصولی دارد، لذا با توجه به نتایج استخراج شده اگر "سیره" مدیریتی حضرت موسی(ع) را به عنوان یکی از منابع "مورد اطمینان کامل" بدانیم، برای عملیاتی کردن نتایج پژوهش پیشنهاداتی به شرح زیر ارائه می گردد

1. با تکیه بر مفهوم سازی های انجام شده در زندگی و روابط اجتماعی و الهام گیری از اصول و قواعد استخراج شده (که قطعاً بی خطاترین اصول و قواعد و تضمین کننده هدایت انسان ها در اداره امور حکومتی و سیره می باشد) پیشنهاد می گردد در قبل، حین و بعد از بحران برای غنی سازی تصمیمات حاکمان و تقویت فرهنگ سازمانی از اصول مطرح شده در جدول 4 استفاده گردد

2. توطئه ها، فسادها، فتنه ها، و تحریکات سابقه تاریخی داشته و عملکرد ستم پیشه گانی (نظیر فرعون ها و نمرودها و ابولهب-ها) مصادیق عینی و ملموس داشته و در حافظه تاریخ ضبط گردیده است، و امروزه نیز مشابه آن در حاکمان فرعون صفت در جامعه معاصر دیده می شود (نظیر ترامپ، نتان یاهو، ابوبکر البغدادی و ...) و قطعاً هر لحظه بحران هایی را برای کشورهای اسلامی ایجاد می کنند که برای خنثی کردن این گونه تحریکات و تهدیدات پیشنهاد می گردد از شاخص های پس از بحران (اصل بازخواست، اصل شناسایی عامل ایجاد کننده بحران، اصل حذف عوامل بحران زا و اصل اقدام ویژه استفاده کرده و به خصوص از اصل یادگیری و عبرت آموزی

برای جلوگیری از بروز بحران های آتی استفاده گردد) کما اینکه در این زمینه خوشبختانه در مدیریت منطقه ای و جهانی، جمهوری اسلامی ایران نقش خود را معنا دار کرده است (گرچه فتنه ها تحت پوشش گوساله سامری یا تحرکات ابوبکر البغدادی داعشی باشد) 3. با توجه به تاکیدات مقام معظم رهبری در تحول علوم انسانی اینگونه تحقیقات در غنی سازی محتوای علوم بین رشته ای (مدیریت) بسیار مثمر ثمر می باشد.

منابع

- انجمن عربی و فارسی، فرهنگ لغت عربی به فارسی، لاهور [دانشگاه پنجاب]، 1956 م
- باقری، مصباح الهدی، «جنبه هایی از مدیریت بحران پیامبر اکرم (علیه السلام) با تاکید بر موارد خاص: چهار غزوه (بدر) (احد) (احزاب) و (تبوک)»، نشریه اندیشه صادق، شماره های سوم و چهارم، 1380، صفحات 21-3
- تقوایی، مسعود؛ علی زاده، جابر، «استراتژی های مدیریت بحران کاربری های مسکونی در روستا - شهرها (نمونه: روستا-شهر اصلاندوز، استان اردبیل)»، نشریه مسکن و محیط روستا، شماره یکصد و سی و هشتم، زمستان 1391، صفحات 104-85
- چابکی، ام البنین؛ خادمی، فاطمه و صادقی، عشرت، «بازشناسی عوامل رهبری حضرت موسی (ع) با تأکید بر سوره طه»، فصلنامه علمی - پژوهشی مدیریت اسلامی، سال بیست و سوم، شماره یکم، سال 1394، صفحات 181-159.
- حبیبزاده ملکی، اصحاب؛ رضا جوادیان، «راهبردهای رسانه ای در مدیریت بحران»، فصلنامه توسعه، سال پنجم، شماره هجدهم، زمستان 1389، صفحات 123-103
- خان محمدی، سهراب؛ غلامرضا، معمارزاده و حسین، وفادار، «تبیین ابعاد و مولفه های بحران انتظامی»، پژوهش های مدیریت انتظامی (مطالعات مدیریت انتظامی)، دوره پنجم، شماره یکم، بهار 1389، صفحات 117-101
- خطیبی کوشکک، محمد، «درآمدی بر نقش اسلام در حل بحران های سیاسی - اجتماعی»، فصلنامه حصون، شماره پنجم، 1384، صفحات 58-35
- خیرالهی، فرشید؛ ندری، محمد، «تکنیک های تصمیم گیری در حسابداری مدیریت از دیدگاه اسلامی»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی تحقیقات مالی اسلامی، سال چهارم، شماره دوم، 1394، صفحات 96-69
- دارابی، رضا، «راهبردهای لجستیک بحران»، فصلنامه توسعه مدیریت منابع انسانی و پشتیبانی، سال ششم، شماره بیست و یکم پاییز 1390، صفحات 34-7
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، جلد اول، المکتبه المرتضوی لاحیاء آثار الجعفریه، تهران، 1383
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، جلد دوم، المکتبه المرتضوی لاحیاء آثار الجعفریه، تهران، 1383
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، جلد سوم، المکتبه المرتضوی لاحیاء آثار الجعفریه، تهران، 1383
- ربیعی، علی؛ امینی، محمد تقی و سرافرازی، اعظم، «توسعه الگوی مناسب تصمیم گیری تحت شرایط بحران سازمانی با استفاده از تکنیک های تصمیم گیری چند معیاره ANP (مورد مطالعه: شرکت ملی پخش فرآورده های نفتی ایران - منطقه فارس)»، نشریه علمی - پژوهشی بهبود مدیریت، سال هفتم، شماره چهارم، زمستان 1392، صفحات 182-168
- رسولی محلاتی، سید هاشم، تاریخ انبیاء: قصص قرآن از آدم علیه السلام تا خاتم النبیین صلی الله علیه و آله، چاپ بیست و هشتم نشر بوستان کتاب قم، 1392
- رضایی اصفهانی، محمد علی، «روش شناسی مطالعات میان رشته ای در تفسیر قرآن»، فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، پیاپی سی و دوم، 1388، صفحات 130-115
- روشندل اربطانی، طاهر، «نقش مدیریت رسانه در تحول بحران از تهدید به فرصت»، پژوهش های ارتباطی، دوره پانزدهم، شماره پنجاه و پنجم، پاییز 1387، صفحات 162-141

- روشندل اربطانی، طاهر و صلواتیان، سیاوش. «طراحی مدل نقش رسانه های جمعی در مدیریت مرحله پیش از بحران». فصلنامه علوم مدیریت ایران، سال پنجم، شماره هفدهم، بهار 1389، صفحات 24-1
- رهبرهادی بیگلو، رضا؛ بی غم، نگار و نعمتی مقدم، بهرام و عبداللهی، شعله و حسن زاده، محمد. «بحران و مدیریت بحران». دومین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت محیط زیست، 1391، صفحات 9-1
- ستایش برحق، مهدی؛ کامکار حقیقی، مهرا و علیزاده، محمد. «طراحی سیستم اطلاعات مدیریتی بحران های طبیعی». فصلنامه علمی - پژوهشی مدیریت سلامت، دوره دهم، شماره بیست و نهم، پاییز 1386، صفحات 54-45
- سهرابی، بابک؛ اعظمی، امیر و یزدانی، حمیدرضا. «آسیب شناسی پژوهش های انجام شده در زمینه مدیریت اسلامی با رویکرد فراترکیب». چشم انداز مدیریت دولتی، شماره ششم، 1390، صفحات 24-9
- سیدجوادین، سید رضا؛ ماه بانویی، بهاره و قاسمی، روح اله. «ترسیم روابط علت - معلولی شایستگی های مدیریتی حضرت موسی (ع) با به کارگیری دیماثل خاکستری». مدیریت در دانشگاه اسلامی، سال چهارم، شماره دوم، 1394، صفحات 226-207
- علیزاده خوش، کاظم. «راهکارهای قرآن کریم در برون رفت از بحران معنویت». پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی قم، 1390
- عموزاده، شهرام؛ مرادی، حجت الله. «رابطه بین تعهد حرفه ای و تعهد سازمانی کارکنان با موفقیت در مدیریت بحران». فصلنامه مدیریت بحران و وضعیت های اضطراری، سال هشتم، شماره بیست و هشتم، تابستان 1395، صفحات 103-77
- غضنفری، علی. «بررسی شیوه تفسیری علامه طباطبائی در تفسیر المیزان». پیام جاویدان، شماره اول، سال اول، 1382، صفحات 16-27
- غلامحسینی، اسماعیل. «بررسی نقش و جایگاه ناجا در مدیریت بحران های طبیعی (مطالعه موردی: بحران سفید، بحران برف 1383 گیلان)». فصلنامه پژوهش های مدیریت انتظامی (مطالعات مدیریت انتظامی)، دوره هفتم، شماره چهارم، زمستان 1391، صفحات 568-549
- قائمی مقدم، محمدرضا. «موعظه و نصیحت در قرآن». تربیت اسلامی، دوره دوم، شماره سوم، پاییز و زمستان 1385، صفحات 255-217
- قرائتی، محسن. تفسیر نور. جلد سوم، انتشارات مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، 1388
- قلی پور، آرین. «بحران مدیریت در مدیریت بحران». کمال مدیریت ویژه نامه مدیریت بحران، شماره چهارم و پنجم، زمستان 1382 و بهار 1383، صفحات 52-43
- کینگ، گرانویل. «مدیریت بحران و اثربخشی تیم: یک بررسی دقیق تر». مترجم: ناخدا یکم پاسدار احمد کریمی، فصلنامه مدیریت بحران، سال هشتم، شماره بیست و هشتم، 1395، صفحات 224-199
- لطیفی، میثم؛ منصور، بهارک و عبدالحسین زاده، محمد. «شناسایی و تبیین اصول مدیریت در سیره امام حسین علیه السلام و دلالت های آن برای دانش مدیریت». فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی، سال بیست و چهارم، شماره سوم، 1395، صفحات 41-13
- محمدی اشتهاردی، محمد. قصه های قرآن به قلم روان. چاپ هفدهم، انتشارات موسسه نبوی، تهران، 1390
- محمدی سیرت، حسین. «مدیریت بحران در قرآن کریم: بررسی سیره نبوی در نبرد احزاب». نشریه ره آورد سیاسی، سال نهم، شماره سی و پنجم، بهار 1391، صفحات 30-3
- محمدی سیرت، حسین. اصول مدیریت بحران در قرآن کریم با تاکید بر قصص انبیاء الوالعزم (علیهم السلام). چاپ اول، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، 1391
- محمدی سیرت، حسین و قاسم پور، محسن. «واکاوی مفهوم بحران در گفتمان قرآنی». نشریه معرفت، سال بیست و چهارم، شماره دویست و چهاردهم، 1394، صفحات 84-69

مروتی، سهراب؛ ناصری کریموند، امان الله. «روش علامه طباطبایی در بررسی و نقد تفاسیر روایی با تکیه بر قاعده سیاق». دوفصلنامه علمی پژوهشی حدیث پژوهی، شماره هشتم، سال چهارم، 1391، صفحات 209-232

ناظم بکائی، محسن؛ مردانی نوکنده، محمدحسین و نوروزی، محمد. «بررسی و تبیین انحطاط فرهنگی از دیدگاه قرآن و آموزه های دینی و ارائه راهکارهای عملی ماخوذ از آن». ماهنامه مهندسی فرهنگی، سال چهارم، شماره های چهل و سوم و چهل و چهارم، مرداد و شهریورماه 1389، صفحات 80-91

نصیبی، مهدی؛ مدیری، محمود و نکوئی، محمدعلی و حسنوی، رضا و نوری، مهدی. «ایجاد مدل تعاملی اطلاعات و فعالیت های ذینفعان مدیریت بحران در صنعت با رویکرد مهندسی همزمان مطالعه موردی: ایران خودرو». دوفصلنامه علمی پژوهشی مدیریت بحران، شماره هشتم، 1394، صفحات 23-36

ودادی، احمد؛ صیادشیرکش، سعید و شفیع زاده برمی، مریم. «هوش سازمانی و مدیریت بحران». فصلنامه مدیریت کسب و کار، سال دوم، شماره پنجم، بهار 1389، صفحات 85-102

یزدان پناه، مهشید. «برنامه ریزی و مدیریت بحران». تدبیر، شماره یکصد و بیست و هفتم، آبان 1381، صفحات 51-56